

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ЯК ОСНОПОЛОЖНА ГАРАНТІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ

Метою статті є надання загальної характеристики права на справедливий суд із точки зору сучасної доктрини прав людини шляхом звернення до історії формування цієї концепції. У статті розкриваються основні історичні етапи розвитку ідеї справедливого суду. Особла увага приділяється питанню щодо недержавних судових системи, що дає змогу поставити питання про поширення на них стандартів справедливого правосуддя.

Ключові слова: гарантії прав людини, право на справедливий суд, судовий захист, доктрина прав людини, справедливий суд.

Целью статьи является предоставление общей характеристики права на справедливый суд с точки зрения современной доктрины прав человека путем обращения к истории формирования этой концепции. В статье раскрываются основные исторические этапы развития идеи справедливого суда. Особое внимание уделяется вопросу о негосударственных судебных системах, что позволяет поставить вопрос о распространении на них стандартов справедливого правосудия.

Ключевые слова: гарантии прав человека, право на справедливый суд, судебная защита, доктрина прав человека, справедливый суд.

The aim of the article is to provide a general characterization of the right to a fair trial in terms of the modern doctrine of human rights by referring to the history of the formation of this concept. The article reveals the main historical stages of the development of the idea of a fair trial. Particular attention is paid to the issue of non-state judicial systems, which makes it possible to raise the issue of extending fair justice standards to them.

Key words: guarantees of human rights, the right to a fair trial, judicial protection, the doctrine of human rights, a fair trial.

Вступ. Якщо держава через створені нею інституції не забезпечує належний захист прав і свобод людини, вони, як свідчить історичний досвід, перетворюються на нездійсненну обіцянку, декларацію про наміри. Ця очевидна обставина змушує країни, що прагнуть відповідати стандартам демократичної правової держави, звертати пильну увагу на матеріальні, інституційні, процесуальні та інші гарантії ефективної реалізації прав людини. У цьому аспекті головна роль відводиться праву на справедливий суд.

Право на справедливий судовий розгляд компетентним, незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону, є невід'ємною складовою частиною підтверджених державами зобов'язань із людського виміру (п.п. 5.12-5.19 Документа Копенгагенської наради Конференції з людського виміру ОБСЄ, Копенгаген, 1990 р.). Це право має багату історію, воно отримало закріплення відразу в кількох базових міжнародних документах – Загальній декларації прав людини (1948 р.), Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р.), Американській Конвенції про права людини (1969 р.), Хартії основних прав Європейського Союзу (2000 р.) тощо.

Постановка завдання. Нині завдяки прецедентній практиці Європейського суду з прав людини, Комітету ООН із прав людини, інших міжнародних судових інституцій, діяльності різноманітних структур ООН, місіям ОБСЄ і Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини, Ради Європи напрацьовано широкий перелік стандартів, що розкривають зміст права на справедливий суд, перетворюють його на систему вимог, що висуваються до держави в сфері

забезпечення такої гарантії прав людини як ефективний захист прав людини й виступають, у свою чергу, важливим елементом верховенства права, дозволяють виробити конкретні індикатори, що дають змогу оцінити відповідність конкретного судового процесу або функціонування судової системи загалом наявним стандартам справедливого судового розгляду. Усе це зумовлює необхідність наукового аналізу й узагальнення напрацьованих практикою стандартів, з'ясування оптимальних шляхів їх втілення в національній правовій системі, вироблення загальних понять і наукових моделей, які б розкривали загальний зміст права на справедливий суд, його природу з точки зору доктрини прав людини.

Для України вирішення вказаних завдань набуває особливої актуальності з огляду на гостру необхідність реформування судової системи, забезпечення довіри суспільства до суду, без якої неможливим є її належне й ефективне функціонування. Саме тому головною метою цієї роботи – надати загальну характеристику права на справедливий суд. Для цього в роботі розглядається історичний розвиток ідеї справедливого суду, ставиться питання про поняття, ознаки та моделі недержавних систем правосуддя та їх співвідношення із державною судовою системою, розкривається структура права на справедливий суд, а також надається характеристика основних інституційних і процесуальних елементів цього права.

Результати дослідження. Право на справедливий суд здобуло інституціоналізацію на рівні міжнародного права тільки після Другої світової війни. Але висновок про те, що зловживання державною владою можна реально обмежити, направивши її здійснення в русло чітких, неупереджених процедур, що дають змогу зацікавленим особам бути заслуханими, – одне з найдавніших досягнень юридичної думки.

Ідеї справедливості суду в усіх найдавніших юридичних документах приділялася велика увага. Монарх у стародавніх східних державах вважався носієм вищої справедливості, творцем волі богів і міг віддати «всякому скаржнику справедливість». У Стародавньому Єгипті і Стародавній Індії судові рішення сприймалося як акт справедливості, який відбувається за допомогою законів, а іноді й за участю богів. У Законах Хаммурапі сказано так: «Щоб сильний не пригноблював слабого, щоб надати справедливість сироті та вдові, щоб у Вавилоні – місті, главу якого вознесли Ану і Елліл, в Есагіле – храмі, фундамент якого міцно встановили, точно небеса і земля, – судити суд країни, виносити рішення країни, притисненому надати справедливість» [1].

Ідеалом судового рішення у Стародавньому Єгипті вважалася «сувора справедливість». В одній з інструкцій початку II тисячоліття до н.е. фараон наставляв візиря, щоб той судив всі випадки за законом, і це означало, що треба поважати справедливість. За Законами Хаммурапі, викритого в підробках суддю чекали великий штраф і позбавлення суддівського звання. Ст. 5 Законів говорить: «Якщо суддя розібрав справу, виніс рішення і виготовив документ з печаткою, а потім рішення своє змінив, то цього суддю треба викрити у зміні рішення, яке він ухвалив, і позовну суму, яка була в цій справі, він має сплатити в 12-кратному розмірі; крім того, у зібранні його мають підняти з суддівського крісла, і він не має повернутися, він не має більше сідати разом із суддями в суді» [1]. У Законах Ману про правила судочинства говориться так: «Керуючись правилами судочинства, треба мати на увазі істину» (VIII, 45), «ґрунтуючись на вічній дхармі, треба вирішувати справи людей» (VIII, 8) [2].

Античні мислителі приділяли значну увагу вимогам до побудови права і держави. Так, Аристотель визначав, що справедливість є найважливішим поняттям, без якого не може існувати ані громадянське, ані політичне життя. Акцентував мислитель і на проблемі судової справедливості: «Іти до суду – значить звертатися до справедливості, оскільки суддя прагне бути ніби уособленою справедливістю; до того ж, люди шукають неупередженого суддю» [3, с. 22].

Дуже розвинені вимоги щодо справедливої судової процедури існували в давньоєврейському праві. Закони та звичаї вимагали виваженого ставлення до призначення покарання з тим, щоб, переслідуючи тяжкий гріх, не проявляти до свого народу зайвої жорстокості [4]. У нормах Старого Заповіту присутні поняття справедливості і рівного правосуддя. Згідно із ними, судові рішення а ргіогі не є справедливим, якщо суддя не слідував усім вимогам, закріпленим у Заповіті.

Наступним серйозним етапом на шляху розвитку права на справедливий судовий розгляд стало прийняття в Англії Великої Хартії вольностей 1215 р. Пункти 39 та 40 Хартії зазначають: «Жодна вільна людина не буде заарештована, або ув'язнена, або позбавлена майна, або оголошена, або вигнана, або яким-небудь [іншим] способом знедолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо до неї інакше, як за законним вироком рівних їй або за законом країни. Нікому не будемо продавати права і справедливості, нікому не будемо відмовляти в них або сповільнювати їх» [5]. В Англії того періоду дійсно багато уваги приділялося справедливому суду і можливості захисту свого

права. Про це свідчать слова прологу трактату «Про закони і звичаї Англійського королівства», зазвичай званого трактатом Гленвіла. Там вказується: «Не існує судді в такій мірі безсоромного або нахабного, щоб наважитися остаточно згорнути зі стежки правосуддя або відхилитися від шляху правди. Завдяки цьому в такому суді бідна людина насправді не відчуває ані тиску сили свого процесуального противника, ані прихильності і розташування, які ведуть будь-яку людину геть від основ правосуддя» [6].

Дуже ґрунтовно право на судовий захист, на законний і справедливий суд для всіх підданих було закріплено в англійському «Ордонансі про суддів» 1346 р. Стаття IV цього документа встановлює право всіх підданих на судовий захист: «Кожна людина має повне право шукати і захищати своє право в наших та інших судах відповідно до закону» [7]. Там також говориться, щоб судді «відтепер забезпечували здійснення закону і прав усім нашим підданим, рівною мірою багатим і бідним, незалежно від особистості, і не порушили б права через будь-яких листів або розпоряджень, отриманих ними від нас, або від будь-кого іншого, або на будь-якій іншій підставі» [7]. Закріплювалося також це право і в Habeas Corpus Act 1679 р., акцентуючи, що воно виражається не тільки в можливості створення суду на підставі закону, але також у дотриманні процесуальних строків та праві ув'язненого бути поінформованим про причини обмеження його свободи.

Уперше права людини дістали систематизований юридичний вираз у 1776 р. у Вірджинській декларації (Декларації прав американського штату Вірджинія), яку було покладено в основу прийнятої тоді ж Конституції США, а згодом, у 1791 р., – в основу десяти поправок-доповнень до цієї Конституції («Білля про права»). Особливе значення в цьому відношенні мають П'ята поправка до Конституції США, яка передбачала, що ніхто не буде позбавлений життя, свободи або майна без законного судового розгляду; та Шоста поправка, яка передбачає: «У всіх випадках кримінального переслідування обвинувачений має право на швидкий і публічний суд неупереджених присяжних того штату і округу, де було скоєно злочин; причому цей округ має бути заздалегідь встановлений законом; обвинувачений має право на інформування про характер і підстави обвинувачення, на очну ставку зі свідками обвинувачення, на примусовий виклик свідків, які свідчать на його користь, і на допомогу адвоката для свого захисту» [8]. Велике значення має також прийнята у 1868 р. Чотирнадцята поправка, яка закріпила, що жоден штат не може позбавити когось життя, свободи або власності без належної правової процедури і не відмовлятиме якій-небудь особі, підпорядкованій його юрисдикції, у рівній охороні законів [8].

Наступний етап розвитку прав людини збігся із закінченням Другої світової війни та створенням Організації Об'єднаних Націй. Резолюцією 217А (III) Генеральної асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. була прийнята Загальна декларація прав людини. Так, ст. 8 Декларації передбачає, що кожна людина має «право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом».

Уперше право на справедливий судовий розгляд на міжнародному рівні, яке не лише проголошувалося, а й вимагало відповідних дій для його забезпечення з боку держави, було закріплено у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права. Так, за ч. 1 ст. 14, «всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право <...> при визначенні його прав та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону» [9].

Остаточна інституціоналізація права на справедливий судовий розгляд на міжнародному рівні відбулася з прийняттям у межах Ради Європи Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., яка у п. 1 ст. 6 закріпила право кожного на справедливий і публічний судовий розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру.

Варто зазначити, що процес інституціоналізації права на справедливий судовий розгляд на міжнародному рівні в Європі мав вплив на законодавство та процесуальні системи європейських країн, які підхопили ідею п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод і тій чи іншій формі зафіксували як стандарт доступність правосуддя.

Висновки. На підставі викладеного вище можна зробити висновок, що право на справедливий судовий розгляд не зводиться лише до процесуальних моментів або, в термінології ЄСПЛ, до «процедури розгляду справи в суді». Воно є багатоаспектним, бо додатково вбирає в себе інституційні елементи, кожен з яких потребує самостійного теоретичного осмислення з урахуванням особливостей практичної реалізації.

Елементи права на справедливий судовий розгляд можуть бути класифіковані на дві групи: інституційні та процесуальні елементи. Інституційні елементи – це критерії, яким має

відповідати як судова система загалом, так і кожен національний судовий орган зокрема. Інституційні елементи права на справедливий судовий розгляд, швидше, співвідносяться з судоустроєм і внутрішньою організацією судової влади, ніж безпосередньо з судочинством і відправленням правосуддя. До інституційних елементів права на справедливий судовий належать належний суд і доступ до суду. Процесуальні елементи права на справедливий судовий пов'язані безпосередньо з процесом і відправленням правосуддя. До процесуальних елементів права на справедливий судовий належать: публічність судового розгляду; розумний строк судового розгляду; належна судова процедура; вмотивованість рішень суду; виконання судових рішень.

Головним негативним зобов'язанням держави в контексті права на справедливий суд є невтручання у діяльність суддів та усієї судової системи. Позитивні зобов'язання держави в контексті права на справедливий суд можна диференціювати залежно від того чи іншого елемента права на справедливий суд як його складової частини. У сфері інституційних елементів держава має створити та забезпечити існування незалежних та неупереджених судів, а також належні умови доступу до суду, не обтяжені юридичними та економічними обмеженнями. У сфері процесуальних елементів держава має на законодавчому рівні врегулювати та практично забезпечити дотримання вимог публічного розгляду справи за належної судової процедури протягом розумного строку, а результат судової процедури має втілюватися у вмотивованому судовому рішенні та його виконанні. У цьому контексті найбільш важливим позитивним зобов'язанням держави серед інституційних елементів права на справедливий суд, на нашу думку, є забезпечення доступу до суду. Основним позитивним зобов'язанням у сфері процесуальних елементів права на справедливий суд, як вбачається, є забезпечення виконання судових рішень, що нині є однією з головних проблем в Україні.

Належна реалізація стандартів справедливого правосуддя в нашій державі матиме результатом зменшення кількості звернень українських громадян до ЄСПЛ із заявами проти України, покращення реалізації й дотримання прав, свобод, законних інтересів громадян.

Список використаних джерел:

1. Законы Хаммурапи URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/hammurap.htm>.
2. Законы Ману / Пер. С.Д. Эльмановича. URL: <http://www.sanatanadharma.udm.net/text/manu.txt>.
3. Грень Н.М. Генезис права на справедливый суд. Научный вестник Международного гуманитарного университета. 2015. № 13. С. 22–24.
4. История государства и права зарубежных стран под ред. Крашенинниковой Н.А. и Жидкова О.А. URL: <http://www.gumer.info/bibliotek/Buks/Pravo/istrp/>.
5. Великая Хартия Вольностей. URL: <http://lib.ru/INOOLD/ENGLAND/hartia.txt>.
6. Трактат о законах и обычаях Королевства Английского. URL: <http://goo.gl/EIQfZM>.
7. Постановление о судах и судьях XIV века. URL: <http://goo.gl/7IWuOQ>.
8. Конституция США. URL: <https://goo.gl/kuq07s>.
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: <http://goo.gl/8LAIki>.